

Ljubodrag Dimić

RAT I ISTORIOGRAFIJA

Istoričari su odavno upozorili da je u suštini svake zajednice sadržana celina pređenog puta. Ako se to zanemari onda društvo svesno osiromašuje svest o sebi, gubi mogućnost da sveobuhvatno i kritički razmišlja, postaje kulturno zapušteno, podložno političkim manipulacijama, opterećeno zabludama i predrasudama, okovano stereotipima i mitovima, obuzeto anahronim i regionalnim svestima, podložno shemama, "čvrstim ubeđenjima", "večnim" istinama, "višim ciljevima" koje nameće ideologija. Društvo uskraćeno za istinu o sebi, bez racionalnih znanja o prošlosti, nema budućnost.

Srpska i jugoslovenska historiografija decenijama nije negovala znanja iz istorije same struke. Bili su retki pokušaji da se istorijska nauka bavi sama sobom kao istraživačkim problemom. Napuštena je tradicija teorijskog mišljenja u historiografiji. Metodologija istorijskih istraživanja nikada nije dovoljno razvijena. Istorija historiografije potisnuta je na marginu interesovanja istoričara zaronjenih u empirijsko. Pitanja poput onih o smislu i društvenoj svrsi istorijske nauke, njenoj ulozi u čovekovom životu, važnosti saznanja istorijske istine, potrebi za nepristrasnim i objektivnim saznavanjem prošlosti retko su postavljana. Još su ređi bili pouzdani odgovori bez kojih nije bilo moguće sticati znanja, obogaćivati saznanja, širiti tematske krugove istraživanja, usavršavati puteve dosezanja do istine o prošlosti. O tome koliko srpsko i jugoslovensko društvo malo zna o sebi počeđnako govori mnoštvo napisanih ali danas stručno i naučno sasvim neupotrebljivih knjiga kao i popisnik tema o kojima istoričari nisu hteli ili nisu smeli da pišu.

Jedna od "zaboravljenih" tema svakako je i ona posvećena gradu u ratu, tema kojoj je, na empiričkom modelu i istraživačkom primeru Kraljeva 1941. godine, posvećen ovaj naučni sastanak. Značaj teme određuju njene bitne sastavnice: GRAD – urbano središte, sredina sa ustaljenim građanskim životom, raskrsnica puteva čija saobraćajna funkcija određuje njegov značaj, institucije, građani i oni koji to po svome mentalnom sklopu nisu, svakodnevnica koju određuju ustaljeni ritmovi i RAT – vreme nasilja, represije, oružja, pogibija, junaštava, vreme u kome istorijsko (a to je veliki svetski rat začel septembra 1939) zakoračuje u svakodnevicu života ljudi i svojom nasilnom prirodom je menja i razara.

Ali vratimo se historiografiji čija je česta tema rat. Istoriofrafija o ratu 1941-1945, koju su ispisivali srpski i jugoslovenski istoričari, razvijala se u više faza. Određivali su je društveni uslovi u kojima se istraživalo i pisalo o prošlosti, dostupnost istorijskih izvora, otvorenost saznanja, stručna spremnost i senzibilitet generacija istoričara. Zagledani, danas, u historiografsku produkciju nastalu u prethodnim decenijama primećujemo da je "prepuna belina" ali i uočavamo da je "prevalila" dug put od tvrdnji, kao oblika ideološkog mišljanja, ka znanju koje nikada nije konačno. U prvim posleratnim godinama ideološke i političke okolnosti nisu pogodovale saznavanju prošlosti o ratu 1941-1944. Istorijsko znanje je smatrano nepotrebnim a često i nepotrebnim. Umesto njega na sceni je bila mitologija rata i revolucije. Mladi pokret, ovenčan slavom pobednika, bio je ubeđen da "istoriju pravi u hodu" i da jedini ima pravo da je tumači. Interesi revolucije, naroda, države, klase koja je došla na vlast sučeljavali su se sa osnovnim postulatima struke istoričareve. Posledice su bile vidne: udaljavanje od stvarnosti, nepouzdana pouka prošlosti, dominacija emocija, pojava novih mitova, prenaplašena političnost, ideološka isključivost, gubitak istorijskog mišljenja i njegova zamena partijskim stavom. U istim godinama i pokret koji je bio gubitnički ispisivao je "svoju" istoriju ("istinu") o ratu i ispredao "svoju" mitologiju. Ta, takođe, iskrivljena slika prošlosti nastajala je u onom delu "raspolučene" historiografije ispisivane u emigraciji. Tako su propagandisti i ostrašćeni učesnici u događajima o kojima su pisali, pod "maskom istoričara", fabrikovali "istine" u koje se nije smelo sumnjati, "istine" koje su se međusobno isključivale, "istine" u koje su verovali milioni ljudi. Apsolutizacija političkih, partijskih, ideoloških pogleda ostavila je svoj trag u literaturi koju su ispisivali "istoričari". Deo sudova i pogleda, iskristalisanih tih prvih posleratnih godina u zagranichnoj historiografskoj literaturi, dobiće "pravo građanstva" u srpskoj i jugoslovenskoj historiografiji tek u poslednjoj deceniji XX veka. Anahroni, nenaučni, isključivi, natopljeni strastima, preopterećeni ideološkim i političkim sadržajima imaće značajno mesto u vannaučnoj reviziji historiografske slike epohe i obrtu "istoriografske perspektive".

Zašto je bilo tako? Da bi se razumeo odnos KPJ prema historiografiji treba napraviti kratak "izlet" u godine pre Drugog svetskog rata. Stavovi VII kongresa Kominterne (25. 7 – 21. 8. 1935) zahtevali su od svih komunističkih partija i njihovog članstva da se u sferi historiografije suprotstavljaju "ideološkoj zarazi fašizma". Isticano je da fašisti "prekopavaju svu istoriju svoga naroda" sa ciljem da sebe predstavljaju "naslednicima i nastavljačima svega uzvišenog i herojskog u njegovoj prošlosti". Osuđivani su kadrovi koji su verovali da se takva tumačenja prošlosti "ne tiču stvari radničke klase" i koji nisu ništa preduzimali "da bi istorijski verodostojno, u istorijskom marksističkom duhu osvetlili pred radnim masama prošlost njihovih sopstvenih naroda, da bi njihovu sadašnju borbu povezali sa njihovim revolucionarnim tradicijama u prošlosti", sa onim što je "najdragocenije u istorijskoj prošlosti nacije".

Navedeno upućuje na sledeće razmišljanje:

1. Nasuprot istorijskom metodu u izučavanje istorije uveden je metod marksizma-lenjinizma. Za KPJ je to bio jedini "pravi metod", metod proveren od "stomilionskih masa", metod koji je istovremeno i "ideologija radničke klase". Generacija profesionalnih revolucionara, stasala u krizi jugoslovenskog društva (1929-1941) i vaspitana da bez pogovora i disciplinovano izvršava svaki povereni zadatak Partije, upoznala se sa primenom metoda marksizma-lenjinizma u historiografiji preko radova najvećih autoriteta svetskog komunističkog pokreta (J.V. Staljin, O nekim pitanjima istorije boljševizma (1931); Kritika Staljina i Postavka SOVNARKOMA i CK SKP-b "O predavanju građanske istorije u školama SSSR-a" (1934); Primedbe na koncept udžbenika "Istorija SSSR" od J.V. Staljina, A. Ždanova i S. Kirova (1934); Primedbe na koncept udžbenika "Istorija novog veka" od J.V. Staljina, S. Kirova i A. Ždanova (1934); Referat G. Dimitrova na VII kongresu Kominterne i Rezolucija VII kongresa Kominterne (1935); "Kratki kurs SKP-b (1938). Taj "istorijski metod" potisnuo je, u prvim decenijama posle Drugog svetskog rata, svaki drugi pristup izučavanja, posebno, savremene istorije. Kontinuitet sa naučnim metodom u bavljenju istorijom najnovijeg doba uspostavljen je tek u šezdesetim godinama XX veka, kada se objavljuju prvi teorijsko-metodološki radovi B. Grafenauera, B. Đurđeva, D. Đorđevića, A. Mitrovića, B. Petranovića, B. Hrabaka. Zamena istorijskog metoda metodom "marksizma-lenjinizma" ostavila je trajan trag u historiografiji koja se bavi savremenom istorijom, posebno ratom 1941-1945. Neregulisane posledice te pojave osećaju se i danas.
2. U bavljenju prošlošću prednost je data kadrovima a ne istoričarima. Partija je prema inteligenciji iskazivala nepoverenje, smatrala je sličnom sitnoj buržoaziji po "mlitavosti", "nesposobnosti za disciplinu i organizovani rad", "individualizmu", "sumnjivim shvatanjima", "reakcionarnim idejama", građanskom poreklu, navikama. To je značilo, kada su u pitanju istoričari, da je jedan deo njih podelio sudbinu poraženih snaga i odstranjen iz kulturnog i naučnog života, osuđen na dugogodišnju emigraciju, krivično gonjen i kažnjavao. Druge je Partija pokušala da prevaspita. Pod tim se podrazumevalo upoznavanje sa ciljevima i zadacima socijalističke izgradnje, menjanje građanskih navika, vaspitanja, tradicija, starog načina života i mišljenja, "proširivanje vidika" učenjem marksizma-lenjinizma, idejnim ubeđivanjem, objašnjavanjem prednosti socijalističke izgradnje, angažovanjem u radu "masovnih organizacija". Treće je nastojala da privuče dodeljivanjem stanova, društvenih priznanja, povlastica, visokim honorarima, ekonomskim pogodnostima. Pozicija "nemešanja u politiku", koju je deo intelektualaca pokušao da zadrži, i težnja za nezavisnim stvaranjem znanja o istoriji (neutralnost), smatrana je neprihvatljivom, neprijateljskom, štetnom. Malobrojni istoričari koji su uspeali da zadrže svoj naučni integritet udaljili su se od savremenosti, stručno okrenuli bavljenju onim delovima prošlosti koji revolucionarni subjekt nisu zanimali, svoju ulogu ostvarivali saopštavanjem empirijskih podataka.

Nasuprot istoričaru sa razvijenom stručnom samosvešću Partija je favorizovala kadrove. U pitanju su bili ljudi koji "razumeju partijsku liniju" u svim oblastima društvanog života pa i u historiografiji. U njihovu se pouzdanost nije sumnjalo. O obrazovanosti i stručnom znanju se nije razmišljalo. Sadržina njihovog znanja je bila "univerzalna" (učenje o diktaturi proleterijata je najširi idejni okvir u kome se posmatra istorija). Svoj položaj u esnafu istoričara gradili su na vanrednom karakteru naloga koji im je Partija dala a ne na znanju i stručnosti. Osnovna pravila istorijskog

metoda nisu poznavali niti su ih interesovala. Uspešnost historiografskog rezultata merili su stepenom ostvarenosti partijskog propagandnog cilja. Stručna kritika za njih nije postojala. U sebi su sažimali funkciju prenosnika zvaničnih partijskih pogleda na istoriju, nadziratelja i kritičara napisanog o prošlosti, instruktora i pisaca istorije. Partijska disciplina im je bila najviši zakon. Sebe su smatrali vojnicima Partije. Svaku dužnost su prihvatili bespogovorno. Posao "istoričara" su doživljavali kao bilo koji zadatak koji bi im Partija poverila.

Partijski kadrovi su dominirali u savremenoj historiografiji, posebno onoj koja se bavila ratom 1941-1945, sve do sredine šezdesetih godina XX veka. Kasnije je njihov uticaj umanjen ali nije iščezao.

3. Svest da treba prisvojiti "sve što je najdragocenije u prošlosti" deformisala je istorijsko mišljenje. U osnovi navedenog krio se odnos komunističkog pokreta prema tradiciji. Da bi služila revoluciji tradicija je morala biti "marksistički i kritički" osvetljena na "nov način", tj. morala je biti "partijna", po formi "realistična", po sadržaju "napredna", "socijalna" i "narodna", što je trebalo da znači jasna, razumljiva i široko pristupačna. Obogaćena idejama "partijnosti" i "idejnom tendencijom", najčešće "prerađena" i "prilagođena" novom vremenu, tradicija je morala da sadrži sve elemente koji je spajaju sa interesima "masa trudbenika". To je značilo da je "istorijska stvarnost" koju je istoričar trebao da proučava pojednostavljivana, unifikovana, menjana, prilagođavana, modifikovana, predstavljana u crno-belim tonovima. Gubitak prostorne i vremenske konkretnosti zamagljivao je prošlost, isključivao mogućnost saznavanja celine istorijskih procesa, podsticao istorijske analogije, modernizaciju prošlosti, neznanje. Nasilje nad istorijom kao tokom, kako primećuju istoričari (A. Mitrović), ogledalo se u potiskivanju izučavanja prošlog u ime svetlije budućnosti, potiranju postojećeg u prošlosti i izmišljanju novog, "prilagođavanju" prošlosti ideološkom mišljenju. Sva tri načina mišljenja i delanja bila su suprotstavljena zahtevu struke da istoriju, u našem slučaju istoriju rata 1941-1945, treba saznati.
4. Stvarano je osećanje da treba brinuti nad onim što se i kako se piše o prošlosti, da treba nadzirati istoričara. Iz činjenice da je istorijska svest bitna komponenta društvene svesti proizlazilo je da se oni koji žele da utiču na društvo ne mogu odreći uticaja na njegove predstave o prošlosti. Na historiografiju je, počeđnako kao i na ostale oblasti stvaralaštva, Partija gledala sa pozicija praktičke politike i istorijskog trenutka, smatrala je jednim od elemenata revolucionarne akcije, od nje tražila da ispunjava konkretne zadatke u pripremi, izvođenju, glorifikovanju, održavanju revolucije.

Uz navedeno nasleđeno, trajno, suštinsko u odnosu komunističkog pokreta prema izučavanju prošlosti, neophodno je potrebno razaznati splet sa novim, karakterističnim za svaku fazu razvoja historiografije o ratu 1941-1945. U prvim posleratnim godinama (1945-1948) istoričar (i onaj koji je funkciju istoričara vršio u društvu) teško se mogao u posmatranju prošlosti, posebno "jučerašnje stvarnosti", odvojiti od svega proživljenog. Ideološke i političke okolnosti nisu pogodovale saznavanju prošlosti o ratu 1941-1945. Istorijsko znanje je smatrano nepotrebnima često i nepodobnim. Društveni interes za znanjem bio je potisnut ideološkim i političkim interesima pobjedničkog i poraženog pokreta. Ideologija je zacarila. Hronološka sljubljenost sa događajima o kojima se sudilo dodatno je doprinosila da se istraživanje minulog rata poistovećuje sa učešćem u ratnim zbivanjima, u istoriji koja je nastajala. Društvene prilike su najdirektnije uticale na uobličavanje historiografskih rezultata. U istorijskoj svesti komunističkog pokreta postojao je jedino on sam, izdvojen iz konteksta istorijskog događaja. Totalitet istorije ga nije zanimao. Sebe je posmatrao i video u iskrivljenom ogledalu sopstvenih idealizovanih i mitologizovanih predstava o samom sebi. Pisci istorije u emigraciji, počeđnako ostrašćeni, isključivi, sa ideološkim i partijskim predubeđenjima, bez oslonca na istorijske izvore nastojali su da ponude svoje viđenje prošlog rata u kome su podelili sudbinu poraženih. Iznalaženje opravdanja za istorijski poraz, otkrivanje "zavera", međusobno optuživanje, propagandno ruženje komunističkog pokreta, utvrđivanje vinovnika izdaje iz 1941. i 1945. neke su od osnovnih karakteristika te literature. Istoričari iz rasejanja bili su obuzeti antikomunizmom, brigom za etničko biće vlastite nacije, nacionalnim pitanjem, nacionalnim raskolima, međusobnim sukobima i podelama. O istoriji se pisalo bez istorijskih izvora uz oslon na političke spise partijskih vođa i sećanje. Istorijska svest je građena na mistifikacijama, stereotipima, predrasudama, političkim zaključcima, ideološkim predstavama. Kritičko promišljanje prošlosti prihvatano je sa sumnjičavošću, racionalno mišljenje je

potiskivano ideološkim strastima, znanje dogmatizmom, crno-belim predstavama i shemama. Po svojim osnovnim karakteristikama, ukoliko se apstrahuju tematski sadržaji i vrednosni sudovi koje donosi i koji se međusobno isključuju i poništavaju, "istoriografska literatura" koja je nastajala u zemlji i rasejanju imala je među sobom mnogo više sličnosti nego sa naučnom historiografijom.

U tim prvim posleratnim godinama gotovo da nema radova koji se bave Kraljevom. U lokalnoj i prestoničnoj štampi mogao se pronaći po koji tekst o borbama za oslobođenje Kraljeva, izveštaj Vrhovnog štaba o stanju na ratištima u okolini grada, reportaža iz oslobođene varoši, podatak o kontroli komunikacija koje prolaze kroz taj grad, opis borbi koje je vodila Treća srpska udarna brigada, sećanje na ponekog poginulog borca. Prvo spominjanje streljanja, izvršenog oktobra 1941, vezano je za izveštaje iz Ninberga i nastupe sovjetskog tužioca Smirnova koji je o tome govorio (februar 1945). U kasnijim godinama obično je godišnjica tog tragičnog događaja ili izveštaji sa suđenja ratnim zločincima u Ninbergu bili prilika da se u štampi pojavi kakav prigodni članak koji je podsećao na tragediju Kraljeva. Vesti o zajedničkoj borbi četnika i partizana kod Kraljeva u novembru 1941. prvi put su saopštene u okviru svedočenja pukovnika Jugoslovenske armije Radoslava Đurića krajem juna 1946. Opis događaja bio je u funkciji formiranja svesti o četničkom izdajstvu, napadu na partizane, kolaboraciji. Nekoliko godina kasnije na primeru opsade Kraljeva 1941. progovoreno je o "moći artiljerije" (oktobar 1948). Ukupno gledano može se zaključiti da o događajima iz oktobra 1941. nije bilo publikovanih sećanja. Postojale su samo početne inicijative o prikupljanju dokumentacije iz rata i one su u većoj meri dolazile iz centra (direktive Arhiva Vojnoistorijskog instituta) nego što su bile posledica sazrele svesti lokalnih političara i "istoričara". O institucionalnom pristupu pribiranju i čuvanju sećanja još uvek nije bilo ni reči. Izostala su i bilo kakva ozbiljna istraživanja. O životu grada u ratu gotovo da se ćutalo. Nasuprot tome bili su živi svedoci. Iskustvo proživljenog bilo je mnogo bogatije, autentičnije, potresnije od elemenata za mitomansku sliku rata koju nude prvi škrti podaci. Mimikrija posebno karakteriše građanske porodice. Strah dodatno doprinosi da "jučerašnja stvarnost" bude potisnuta i da njeno mesto zauzme ideološki mit. Istorioografsku prazninu ispunili su političari sa svojim "kodovima komuniciranja", sa težnjom da objasne svet koji okružuje čoveka (bitna karakteristika mita), sa porukama i poukama koje su za primer uzimale događaje iz rata 1941-1945, sa svojevrsnim sistemom verovanja, opredeljenja, političkih i ideoloških ubeđenja kojima se vladavina partije na vlasti predstavljala kao legitimna, prirodna, izrasla iz istorijskog procesa začetog 1941.

Sukob sa Informbiroom povećao je "društvenu korisnost" historiografije i inicirao promene u njoj. Sukob je, na jednoj strani, ovenčao KPJ novom pobedom i otvorio mogućnost kritičkog preispitivanja sopstvene prakse ali i prouzrokovao cepanje njenog jedinstvenog jezgra i doveo do pojave "velikog straha" koji je paralisao svako slobodnije izražavanje mišljenja. Optužbe iznete u Rezoluciji Informacionog biroa o "nepravilnoj liniji" KPJ, odstupanju od marksizma-lenjinizma, napuštanju pozicija radničke klase, nepravilnoj politici prema selu, popustljivosti prema klasnom neprijatelju, revidiranju marksističko-lenjinističkog učenja o partiji neizostavno su zahtevale odgovor. Nesumnjivo da je u svom revolucionarnom biću KPJ sadržala i značajan "staljinistički potencijal" koji je do posebnog izražaja došao u vreme otvorenog otpora Staljinu. U nastojanju da spreči sopstvenu likvidaciju i gušenje autentičnosti revolucije KPJ se priklonila "argumentima istorije". Politički izveštaj o radu CK KPJ, koji je na V kongresu KPJ podneo Josip Broz Tito i kongresne rezolucije posredno su odredili konceptualni okvir u kome se historiografija razvijala, teme o kojima je pisala, način na koji je pristupala prošlosti, jezik kojim je govorila. U kongresnim dokumentima, štampanim u ogromnim tiražima, bile su date sve potrebne "ocene", "stavovi", "zaključci", inspiracije i izvorišta istorijskih tema i motiva, "najpouzdaniji odgovori", "konačne istine". Istoričar ne samo da nije trebalo već nije više ni mogao, pa ni smeo, da luta. Referat Josipa Broza tumačio je i objašnjavao prošlost. Već samo pozivanje na stavove iskazane u referatu presecalo je svaku diskusiju neistomišljenika u struci.

U referatu Josipa Broza posebna pažnja je poklonjena šestoaprilskom ratu, "izdajstvu vojske", "kukavičluku generala", bekstvu monarha i vlade. Insistiralo se na političkom stavu da KPJ "jedina ostaje u zemlji", sama organizuje, podiže i vodi ustanak, da ustanak od početka ima organizovani i planski karakter, da je njegov cilj vlastito oslobođenje i pomoć narodu SSSR-a. Jedinstvo Partije i disciplina njenog članstva osnovna su pretpostavka uspeha koji je ostvaren. Otpor neprijatelju označen je pitanjem časti "naroda" koji borbu za oslobođenje smatra svojom dužnošću. Ustanak je definisan kao "narodni ustanak". Poverenje "naroda" u KPJ, diskreditovanje buržoazije kod "naroda" i poraz buržoazije u oružanoj borbi protiv "naroda" čini suštinu revolucionarne borbe "naroda". KPJ je

bila ta koja "narodu" omogućava perspektivu budućnosti – po nacionalnom, socijalnom, ekonomskom, kulturnom i pitanju neograničene vlasti. Odbačene su teze da su "jugoslovenskim narodima" drugi poklonili slobodu i insistirano je na doprinosu Narodnooslobodilačkog pokreta pobjedi nad fašizmom. Josip Broz je za osnovne neprijatelje označio "nemački fašizam" i "domaće okupatorske agente". Sa istim kvalifikativima i stavljanjem znaka jednakosti govorilo se o Paveliću, Nediću, Ljotiću, Rupniku, Mihailoviću. U ime države pomirenja, kakva je Jugoslavija bila, Broz nije otvarao pitanje žrtava u Drugom svjetskom ratu, njihovog broja, nacionalnog i verskog sastava. Simetrijom je "pokrivena" i neravnomernost učešća pojedinih jugoslovenskih naroda u ustanku i Narodnooslobodilačkom ratu. U stavove i činjenice iznete u referatu nije se smelo sumnjati. Ali, istovremeno, uz obavezujuće stavove, iznete u referatu generalnog sekretara KPJ, sazrela je svest da prošlost ne treba samo "objašnjavati" već prevashodno "izučavati" da bi se razumela stvarnost. Rezolucija V kongresa KPJ o osnovnim narednim zadacima organizacije KPJ definisala je obaveze istoričara na sledeći način: "Sistemske razviti rad na marksističko-lenjinističkom izučavanju problematike naše zemlje. Zato treba organizovati rad na izradi i izučavanju istorije naše Partije, istorije radničkog pokreta naše zemlje, istorije narodnooslobodilačke borbe i problema izgradnje socijalizma kod nas. Ovaj zadatak treba shvatiti kao jedan od najvažnijih preduslova ideološkog obrazovanja partijskih kadrova i vaspitanja masa u duhu socijalizma". U trenutku najvećeg političkog usijanja i raskola tim deklarativnim zahtevom za "izučavanjem" istorije KPJ je dala priliku struci. U pitanju je nastojanje da formiranjem "naučne" poželjne slike o sebi partija odbaci i obesnaži optužbe Informativnog biroa. Od istoričara je traženo: "razraditi našu stvarnost i tekovine naše revolucije i puteve izgradnje socijalizma kod nas". Da bi se u tome uspelo, počelo je sabiranje istorijskih izvora, negovanje i razvijanje načela kritike izvora, pokretanje stručnih istorijskih časopisa, organizovanje asocijacija istoričara, formiranje ustanova koje će se baviti pribiranjem i čuvanjem istorijskih izvora (arhivi i partijski servisi) i izučavanjem najnovije prošlosti (partijski instituti). Brojne varijacije ideološkog diskursa i dalje su bile dominantne, rečnik istorijskog izraza krajnje formalizovan, broj standardnih misaono-jezičkih operacija ograničen. Ipak, i pored toga što je bavljenje istorijom bilo samo dekor, što u njemu nije bilo slobode i kreativnosti, što su u napisanom preovlađivala opšta mesta, fraze, apologetika, pojavljuju se prvi zbornici građe i prvi ozbiljniji istraživački radovi. Osvajanje empirije bilo je preduslov za doseganje naučnosti.

U godinama prepunim protivurečja (1948-1958) partija se oslobađala sovjetskih uticaja i okretala izučavanju sopstvenog istorijskog iskustva. U idejnom radu posebna pažnja je poklonjena objašnjavanju prirode jugoslovenske revolucije, njenim specifičnostima, načinu rešavanja nacionalnog pitanja. Vremenom KPJ je proklamovala napuštanje uloge neposrednog operativnog rukovodioca u državnom i društvenom životu. Novi stil rada, proklamovan na VI kongresu KPJ 1952. godine, zahtevao je da partija postane "ideološka avangarda radničke klase i društva u celini", da se odrekne uloge "komandnog centra" i postane osnovna usmeravajuća snaga u društvu. Kadrovi niskog obrazovanja, naviknuti na direktivni stil rada, ispunjeni strahom od novina, dezorganizacije vlasti, opšte anarhije, napuštanja komunističkog kursa i restauracije građanskog društva, teško su se navikavali na novi način rada. Nasuprot njima prednost je davana ljudima koji "smelo i odvažno misle". Ipak, partija se nikada nije mogla osloboditi predrasuda o "dovrtljivim i pametnim intelektualcima". Potiskivanje državne regulative iz celokupnog društvenog života pratilo je ispoljavanje užih lokalnih interesa, labavljenje celine zajednice, iskazivanje autarhičnih tendencija.

Sve navedeno ostavilo je traga i u istoriografiji. Okretanje istorijskim izvorima doprinelo je jasnijem razgraničavanju sovjetskog birokratskog iskustva i jugoslovenske revolucije. Istoriografija, i dalje opterećena citatima, deskripcijom, primitivnim sadržajima, počela je da nagomilava faktografiju. Postala je pouzdanija i pored toga što je nastavila da bude samo jedna od komponenata politike i ideologije vladajućeg subjekta. Obračun sa staljinističkom doktrinom nije značio preispitivanje domaćeg staljinističkog nasleđa. U bavljenju savremenom istorijom istoričar je počeo da se koristi istorijskim izvorima ali je, uz izraženu selekciju građe koja se davala na uvid, postojala i selekcija onih koji su bili povlašćeni (pouzdani) da koriste sakupljene istorijske izvore. Tematska usmerenost bila je i dalje prisutna. Vidna je apsolutizacija partijskog faktora, kult ličnosti, prećutkivanje ili ruženje ostalih činilaca istorijskog procesa, stereotipi, predrasude, jednostrano senčenje događaja, pokreta, ideja, nosilaca unutrašnje politike i spoljašnjih činilaca, ograničenost u tumačenju nacionalnih fenomena, politička angažovanost. Posebno je uočljiva hipertrofiranost vojne strane zbivanja. Dokumenti pripremani za objavljivanje skraćivani su "po meri" ideologije, imena revolucionara koji su "skrenuli" sa

istorijskog puta partije su izostavljana, podaci selektivno brisani. U delikatnim slučajevima (kao pri izdavanju kompleta časopisa "Proleter", zbirke "Istorijski arhiv KPJ", "Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda" ili "Istorije SKJ") konačan sud o izboru tekstova donosili su J. Broz, E. Kardelj, A. Ranković, M. Đilas. U istoriji "rata i revolucije" pronalazeni su novi momenti (izgrađa regularne armije od partizanskih odreda u uslovima potpune okupacije zemlje; stvaranje organizovanog jedinstva saveza radnika i seljaka preko Narodnog fronta; rušenje stare i izgradnja nove vlasti; ostvarivanje socijalističke revolucije) za koje je isticano da obogaćuju teoriju i praksu marksizma-lenjinizma. Sve se više insistiralo na socijalističkom karakteru jugoslovenske revolucije i klasnoj strukturi Narodnooslobodilačkog pokreta čije je idejno i političko jezgro "radnička klasa".

Lokalna historiografija Kraljeva imala je sve karakteristike opšte historiografije. Istoriografije ispisivane po "inspirativnom" uputstvu koje su vođe jugoslovenske revolucije nudile "na širokom planu svojih političkih govora". Osnivanje Narodnog muzeja (1948) i veći angažman arhivista (Arhiv Vojnoistorijskog instituta i Arhiv u Kragujevcu) rezultirao je sistematskim prikupljanjem sećanja. Pojavila su se i prva književna svedočanstva o početku ustanka (1949 - Ž. Minderović, J. Popović, T. Mladenović). U zbornicima građe o borbama u Srbiji 1941, koje počev od 1949. objavljuje Vojnoistorijski institut, ima dokumenata koji govore o Kraljevu. To predstavlja dobru osnovu za pojavu prvih temeljnijih radova o Kraljevu i njegovoj okolini u ratu. Ipak knjige, brošure i veći radovi sasvim izostaju. O razvoju ustanka u borbama oko Kraljevu oglašava se u Vojnoistorijskom glasniku 1950. Pavle Jakšić. U pitanju je jedini rad koji u tom periodu, mimo svih svojih stručnih manjkavosti, subjektivnosti i ideoloških ubeđenja, ozbiljnije pristupa obradi teme kakva je Kraljevo u 1941. Štampa piše o opsadi grada, pojavljuju se saćanja Učesnika u događajima iz oktobra-novembra 1941, pažnja se posvećuje zločinu okupacionih vlasti, ulozi železničkih radnika u snabdevanju partizana oružjem, podvizima kraljevačkih skojevaca, odlasku kraljevačkih vartogasaca u partizane, novim detaljima iz borbe za oslobođenje grada, akcijama Kraljevačkog NOP odreda i drugo.

Prelazak iz pedesetih u šezdesete godine XX veka nova je prekretnica u razvoju historiografije o ratu 1941-1945. Zahtev za samokritičnošću, nepomirljivost prema dogmatizmu, vernost "revolucionarnom stvaralačkom duhu marksizma", poruka da "ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je naprednije, još slobodnije, još ljudskije", bili su postulati koje je proklamovao VII kongres SKJ. U pitanju je bilo "pucanje dogme" koje se, pored ostalog, osetilo i u sferi stvaralaštva i nauke. Deklarativno je odbačeno svako birokratsko-pragmatično shvatanje odnosa partije prema nauci i umetnosti. Istaknuto je da je za razvoj nauke najveća prepreka ograničavanje njenog slobodnog razvoja, jer je u pitanju oblast društvenog života koja samo u svom vlastitom razvoju, suočena sa društvenom praksom, može doseći sopstvenu korekturu i vrednosne kriterijume. Partija se javno odrekla uloge arbitra u vrednovanju kretanja u nauci i njihovih rezultata. Tih godina stanovništvo Jugoslavije je po prvi put posle 1945. osetilo blagodeti privrednog napretka. Uživalo se u "visokom standardu" i varljivo uljuljkivalo u "blagostanju" života srednje klase i neumerene potrošnje. U Jugoslaviji se živelo, kako su to već приметili pojedini istoričari (B. Petranović), "za danas i za budućnost koja je izgledala osigurana i za naredni vek. Socijalna površina izgledala je sasvim mirna a život spokojan do te mere da se pogledi uopšte nisu morali okretati ka prošlosti". Takvo vreme i partijski stavovi izneti na VII kongresu SKJ stvorili su iluziju da "vladajuće snage" definitivno prihvataju antidogmatski program, okreću se Evropi, počinju da uvažavaju ekonomske zakonitosti, odbacuju kadrovsku i institucionalnu sraslost države i partije, partijsku diktaturu, birokratsku vladavinu, otpočinju proces demokratizacije društva, njegovu modernizaciju, nagoveštavaju socijalno blagostanje i demokratski život. Stvarnost je bila znatno sumornija. Decentralizacija zemlje je dobila sasvim suprotne oblike od željenih. Poremećajem ravnoteže između centra i republika (pokrajina) generiran je nacionalizam u svim delovima zemlje i svim sferama društvenog života (politika, ekonomija, kultura). Stare nacionalne ideologije, tradicije, potiskivani istorijski događaji, pojave, pitanja – počeli su da izranjaju podstičući strasti. Slabljenje društvene uloge SKJ pothranjivalo je birokratske ideje o ponovnom pretvaranju partije u "faktor vlasti". Napuštanje politike "stezanja kajša" proizvelo je kontraefekte u prekomernom bogaćenju i lagodnom životu funkcionera. Nacionalizam je nalazio uporište u republičkim društvenim strukturama sukobljenim oko raspodele društvene akumulacije i viška vrednosti, uticaja na privredu i finansije, podsticanja autonomnih težnji, obnavljanja nacionalnih tradicija. Jedinstvena jugoslovenska ideologija više nije postojala. Protivrečnosti su još više zaoštravali neuspeh privredne reforme i degenerizacija

samoupravljanja. Počev od 1962. godine partijsko rukovodstvo više nije bilo jedinstveno u viđenju pravca budućeg razvoja Jugoslavije. Novo vreme odbacilo je nekadašnju komunistički koheziju i članovi SKJ su se počeli deliti po nacionalnoj pripadnosti. Nedugo posle toga jednopartijsku diktaturu, koju je oličavao SKJ, zamenio je partijski federalizam kao zbir republičkih i pokrajinskih nacionalno-partijskih diktatura.

Epoha nije bila naklonjena istoričaru mada je stvarala iluziju da jedna generacija školovanih i obrazovanih istoričara može da otpočne sa racionalnim izučavanjem tek minule savremenosti. Vlasti je odgovarao deskriptivni pristup istoriji, nagomilavanje istorijske građe koja potkrepljuje partijske poglede na prošlost, idealizaciju ozbiljno narušenih nacionalnih odnosa, crno-bele projekcije prošlosti, izučavanje normativnog ali ne i stvarnog života, tematska i konceptualna skučenost historiografske literature, metodološka jednoobraznost. Ali otvaranje arhiva, formiranje naučnih instituta, ustanovljavanje predmeta "Istorija narodne revolucije" i pokretanje postdiplomskih studija na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, presudno su uticali da historiografija o ratu dobije na ozbiljnosti. Konačno se pristupilo institucionalnom izučavanju savremene istorije. Rad na najnovijoj istoriji, pa i istoriji rata 1941-1945, postao je struka.

Vrata Državnog arhiva FNRJ otvorena su za istoričare počev od 1958. godine. Početkom 1959. nagoveštena je teorijska mogućnost da se fondovi Vojnog arhiva stave na uvid istoričarima zaposlenim van Vojnoistorijskog instituta "u privatne svrhe". Sredinom šezdesetih godina (1964) istoričarima zaposlenim u institutima za istoriju radničkog pokreta i "društveno političkim radnicima", postali su dostupni pojedini fondovi Arhiva CK SKJ. Tako je, gotovo dve decenije posle završetka rata, stvorena teorijska mogućnost da istoričari svoja saznanja o prošlosti grade na istorijskim izvorima. Partija se, jednim delom, odrekla monopola nad izvorima a time i monopola nad znanjem. Istoričari savremene epohe bili su i dalje uskraćeni za deo građe koji je bespovratno uništen u vrtlozima rata i prvim posleratnim godinama, dokumentaciju odnetu u emigraciju, arhivalije prisvojene od pojedinaca ("naši drugovi"), materijal koji je do naših dana ostao na "operativnoj obradi", hartije verskih zajednica i posebnih službi i ustanova.

Ideja o ustanovljenju predmeta "Istorija narodne revolucije" rodila se početkom pedesetih godina iz nezadovoljstva koje je partija iskazivala prema tretmanu koji je u nastavnom procesu na Filozofskom fakultetu imao NOB i revolucija. Godine 1953. zasnovan je predmet. Za profesora je planiran Vladimir Dedijer – Titov biograf, Pisac "Dnevnika", jedan od šefova u agit-prop aparatu, direktor partijskog lista "Borba", predratni komunist i prvoborac. Dedijerov "razlaz" sa partijom presudno je uticao da on svoje prvo predavanje, naslovljeno "O sistematizaciji i oceni izvora za izučavanje narodne revolucije", nije ni održao. Nastojanje partije za formiranjem "katedre za najnoviju istoriju, gde bi se oko jednog profesora skupljali mlađi ljudi" ostvareno je tek školske 1958. godine. Od 1. jula 1958. "Najnoviju istoriju naroda Jugoslavije od 1918. godine" počeo je da predaje Jovan Marjanović – ekonomista po obrazovanju a istoričar po vokaciji, istaknuti partijski funkcioner, saradnik Instituta društvenih nauka, urednik "Istorijskog arhiva KPJ", osnivač Arhiva KPJ i Arhiva Jugoslavije, čovek od najvišeg partijskog poverenja. Idejno i ideološki veoma jasno opredeljen Jovan Marjanović je bio zaljubljenik struke, dobro obrazovan, lično hrabar, spreman da preispituje istorijsko nasleđe i činjeničku osnovu svojih znanja. Evolucija od predmeta "Istorija narodne revolucije", preko naziva "Istorija narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije" i kasnije "Istorija narodnooslobodilačke borbe", do predmeta "Istorija Jugoslavije" nije bila ni formalna, ni mehanička, već suštinska.

Na prelazu iz pedesetih u šezdesete godine u partijskim institutima koji su se bavili savremenom istorijom realizovani su brojni naučni projekti posvećeni NOB-u i revoluciji. Prilivom mlađih istoričara te ustanove, koje su u prethodnoj deceniji više ličile na partijske servise, dobijaju ozbiljnu naučnu fizionomiju. Napuštena je periodizacija koja je istoriju rata pratila kroz sedam neprijateljskih ofanziva. U institutskim programima primetno je tematsko račvanje. U prvom planu je i dalje "vojna istorija – rekonstrukcija događaja" ali je pažnja poklonjena i izučavanju političkih i društveno-ekonomskih prilika bez kojih se vojna zbivanja ne mogu razumeti i objasniti. Pisane su monografije vidova, rodova i službi, monografije odreda i brigada, izrađivane hronologije i pregledi NOR-a, izučavan Aprilski rat, završne operacije za oslobođenje zemlje, rukovođenje i komandovanje, uloga CK KPJ i Vrhovnog štaba tokom čitavog rata. Počinju istraživanja ustaškog i četničkog pokreta. Radi se na izdavanju građe partizanske provenijencije, ali i priređuju zbornici dokumenata sa građom "neprijateljskog"

porekla i dokumentacijom kvislinških formacija (oko 25% celokupne objavljene građe). Statistika pokazuje da je u ukupnoj produkciji Vojnoistorijskog instituta, sredinom 60-tih godina, 63,3% tema i preko 80% prostora u institutskim izdanjima bilo posvećeno NOB-u.

Razvoj historiografije o ratu 1941-1945, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, karakteriše pojava velikih institutskih projekata ("Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945", "Pregled istorije KPJ/SKJ", "Aprilski rat", "Završne operacije za oslobođenje zemlje" i drugo). Često su objavljivani naučni radovi zasnovani na zivorima pohranjenim u domaćim i stranim arhivima (istraživanja P. Morače, J. Marjanovića, D. Plenče, V. Strugara, D. Vujovića i čitave plejade mlađih istoričara). U početku ti radovi, zasnovani na obilju izvora, zadržavaju stari konceptualni okvir ali ubrzo i tu postaju vidne promene. Pojavljuju se nove teme, napušta jednostranost, "opšta mesta" se zamenjuju istraživačkim rezultatima. Proces "napuštanja izučavanja tematski uskih segmenata prošlosti na kojima se "ostajalo" u sferi rekonstrukcije, događaja, gde se prestajalo i zaboravljalo misliti, gde se nije moglo razmišljati o procesima dugog trajanja i složenog karaktera koji određuju razvoj srpskog i jugoslovenskog društva u ratnim godinama 1941-1945, bio je spor i mukotrpan. Počednako usporen bio je i proces prerastanja istorije kao "nauke" pojedinačnih činjenica u nauku koja ne samo rekonstruiše već promišlja prošlost, u njoj otkriva smisao zbivanja. Lagano iščezava nekadašnja frazeologija i apologetika. Uz rečnik istoričari preispituju i misaoni instrumentarij struke. Nastaju prvi teorijski radovi o problemima istraživanja savremene istorije, primeni istorijskog metoda u istraživanjima savremenosti, upotrebi istorijskih izvora, istorijskoj distanci, novim metodološkim tehnikama (kvantitativni metod, metod analiza sadržaja i drugo). Uočljivo je formiranje nacionalnih historiografija. U početku stidljivo, kasnije, podržani od republičkih partijskih struktura, agresivno, istoričari vode ratove o tome da li je postojala jugoslovenska revolucija ili je nju činio zbir (8) nacionalnih, republičkih revolucija. Uz brojna memoarska sećanja počinje se profilisati i prava memoarska literatura. Kontrolni mehanizmi u historiografiji dobijaju drugačije oblike. Suština literature koja je tih godina nastajala, kako je već primećeno (B. Petranović), nije u "njenoj ideološkoj boji", već u spremnosti jedne generacije istoričara "da uoči neke nove fenomene, priđu im na drugi način, kritički, savesnom faktografskom analizmom". Naučna literatura o ratu tek se začela. Proces odvajanja kritičke historiografije o ratu 1941-1945. nije bio ni brz ni lak. Tim pre što je deo istoričara posvećenih ovim temama imao sopstveno ratno mladalačko iskustvo i trajno bio fasciniran revolucionarnom smenom vlasti u okvirima svetskog rata.

Lokalna istorija Kraljeva popunjena je tokom šezdesetih godina radovima iz istorije radničkog i sindikalnog pokreta, parijske istorije, istorije rata. Odluke VII kongresa SKJ presudno su uticale na intenziviranje prikupljanja sećanja. Razlozi nisu bili naučni već prigodni – proslava dvadesetogodišnjice ustanka. Istoričar je i na lokalnom nivou bio samo "dekor" u proslavi važnih datuma revolucije. Ipak, mukotrpan posao istoričara urodio je plodom jer su od zaborava spašena brojna sećanja o delatnosti kraljevačkih komunista, akcijama odreda u kojima su se borili kraljevčani. Time je kompetirana slika o ratu u Kraljevu 1941-1944. koju su nudili dokumenti prikupljeni a delom i objavljeni u izdanjima Vojnoistorijskog instituta. Početkom šezdesetih godina otpočela su sistematična istraživanja ratne istorije Kraljeva. Na prikupljenom materijalu nastajali su prvi istraživački radovi koje potpisuju Koča Jončić, Radivoj Jovetić, Mladen Stojanović, Bogdan Korićanac, Vladimir Berežnov, Pavle Jakšić. Pristupilo se i prikupljanju materijala za izradu hronike grada koja, je pod naslovom "Kraljevo i okolina", objavljena 1966. O gradu piše i Visković Kazimir (1962). Značajan historiografski događaj predstavlja objavljivanje sećanja preživelih "Kraljevo oktobra 1941". U višetomnom zborniku naslovljenom "Ustanak naroda Jugoslavije" (1962) o prvim danima ustanka piše "Koča Jončić. U lokalnoj štampi o ustaničkim danima piše Pavle Jakšić; o streljanju rodoljuba, pripremama za ustanak, stvaranju nove narodne vlasti Koča Jončić; o putevima kraljevačkih proletera Trbojević Bogdan, o izdaji četnika Peruničić Ilija; o akcijama partizanskih tenkova Drljević Jakša; o borbama za oslobođenje grada Brajević Boško; o učešću žena Kraljeva u ratu Kričković Jovan; o partizanskoj opsadi Kraljeva Azanjac Dušan, o borbama oko Kraljeva 1941. Petar Višnjić, o ilegalnim akcijama Bogdan Korićanac, o akcijama skojevaca Kragović Milomir i drugo. Objavljuju se istorijska fakta "jednog zločina (1966), štampaju dokumenti, pišu feljtoni. Svakako najveći historiografski rezultat doseže 1971. godine Koča Jončić knjigom "Kraljevački oktobar 1941". Ipak, ostaje utisak da historiografija u Kraljevu kasni deset godina za svojim vremenom. Sećanja na 1941. pojavljuju se tek 20. godina nakon rata i gotovo 25. godina nakon streljanja. Na valjane historiografske rezultate trebalo je čekati još koju godinu više. U toj literaturi pojavile su se brojne kontraverze među kojima svakako

najveću predstavlja broj streljanih oktobra 1941. Brodel, jedan od najvećih historičara XX veka, nas uči da su za racionalno i egzaktno poimanje prošlosti potrebni btojevi. Kada ih nema, kaže Brodel, valja ih izmisliti! Ipak cifra sa kojom barataju historičari lokalne istorije Kraljeva, kada je u pitanju broj streljanih oktobra 1941, varira od od 2000 do 6000. Jedno je sigurno - ne pouzdan historiografski rezultat teška je uvreda žrtava! Zašto je to tako? Da li je sećanje o stradanju, tragediji 1941, patnji bilo toliko živo da se sa mitovima i "svetim mestima" revolucije moralo čekati. Literatura pisana u šezdesetim i sedamdesetim godinama značajno je svedočanstvo o tome kako je jedna kultura sebe videla i zamišljala.

U poslednjim decenijama veka znanje se neslućeno uvećalo. Sam protok vremena, tako je bar izgledalo tokom 80-tih godina, relativizovao je nekadašnje animozitete i ideološke isključivosti. Istoriju rata 1941-1945, počeli su izučavati profesionalci – historičari, ali su brojni bili amateri. Nije bio redak slučaj da su baš ovi poslednji (pisci, publicisti, novinari ali i bivši političari, generali, disidenti) pre historičara otvarali "osetljiva pitanja", iskazivali sumnjičavost, tragali za tajnama, zaverama. "mrljama", tražili rehabilitaciju ili osude savremenika. Učinak tog tipa literature, na jednoj strani je nesumnjiv ali je, opet, na drugoj, uveo senzacionalizam i ekskluzivnost sa štetnim posledicama. Uz historiografsku literaturu uvećavala se i kvazi-literatura, sumnjiva feljtonistika, vulgarna i jednostrana publicistika koja je, suštinski, rušila dosegnuti nivo kritičnosti u izučavanju rata i pripremala teren za prodor drugačijih, opet sasvim ideologizovanih tumačenja prošlosti, koja će postati dominantna tokom 90-tih godina XX veka. Novi vrednosni sudovi bez utemeljenja u izvorima nisu doprinosili pomeranju klatna historiografskih tumačenja ka ekstremnoj desnici. Jedan ekstremizam zamenio je drugi, počeđnako nenaučan, štetan, siključiv. Nasuprot pristupa koji je težio senzaciji i bio negacija nauke, ozbiljni istraživači su istrajavali na zahtevima struke da se svi istorijski izvori kritički preispitaju, sagledaju, prožmu, izanaliziraju pre nego što se ponude zaključci i vrednosni sudovi. Uporedo sa tim i kritičko mišljenje historičara opet je iskušavano na testovima ideologija. Traganje za novim tematskim okvirima, teorijskim gledištima, empiričkim modelima, "novim" poimanjima istorije bilo je znak vitalnosti naučne historiografije koja se, u jednoj celoj deceniji, razvijala u izolaciji. Istoričar je iznova počeo da postavlja pitanja izvorima, propituje učesnike i svedoke u događajima, "sumnja" u izrečeno i napisano, odgoneta odnose i strukture u istorijskim pojavama i procesima. Dosezanjem stručne samosvesti historičar je prestajao da bude partijan i postao naučnik – "zastupnik interesa znanja".

Lokalna istorija Kraljeva obogaćena je u sedamdesetim i osamdesetim godinama brojnim značajnim historiografskim priložima. Istraživanja Desanke Pešić, Koče Jončića, Mihaila Simića, Dobrivoja Govedarice osvetlila su i razrešila brojne istraživačke nepoznanice. Bilo je i historiografskih polemika u kojima su, ipak, učestvovali samo istomišljenici (nekada krupna stručna razmimoilaženja danas izgledaju kao veoma slične nijanse istog diskursa). Značajan iskorak učinjen je organizovanjem naučnog skupa "Narodni ustanak i borba za Kraljevo" (1981). Okupljanje znatnog broja afirmisanih historičara bio je znak da se navedenoj temi moglo pristupiti na profesionalan način. Ipak, zagledani danas u tematske sadržaje njihovih izlaganja uočavamo jednoobraznost pristupa, jednostranost korišćenih istorijskih izvora, izraženu tematsku neinventivnost, "fascinaciju" rekonstrukcijom ratnih dešavanja, stručnu skučenost koja nije u stanju da se udalji od partijskog i političkog i posmatra totalitet života u prošlosti. Stručni "sudar" i razilaženje učesnika u događajima i istraživača, ma kako bio dramatičan, suštinski je, iz današnjeg ugla, minoran. U priči o ratu Kraljevo se ne vidi – ni grad, ni njegovi žitelji, ni vreme, ni prostor, ni procesi koji događajima daju smisao.

U društvenoj klimi osamdesetih i devedesetih godina, uzavreloj, prepunoj emotivnih naboja, nezadovoljstava, suprotstavljenih ideologija i historičari rata počinju da prezentuju "kritičke refleksije" o ispitivanoj pojavi, da sučeljavaju stavove. Tragajući za uzrocima krize koja je razdirala jugoslovensku državu i društvo, slobodnije nego u prethodnim decenijama, pristupljeno je preispitivanju fenomena osvajanja vlasti oružanom revolucijom, međunarodnog faktora, okupatorske vlasti, "politike kompromisa", migracija i demografskih promena, genocida, izbeglištva, genocida, ideologija suprotstavljenih pokreta, strategija i taktika primenjenih u vođenju rata, "crvenog terora", nacionalne i socijalne strukture učesnika rata... Identifikovane su brojne "istoriografske beline", srušeni tabui, osporeni mitovi, odbačeni stereotipi. Pojavila se ozbiljna stručna kritika. Odstupilo se od obrade vojne istorije i prednost je data političkim događajima i procesima, uporednom posmatranju rivalskih pokreta, državno-pravnoj strukturi vlasti, protivurečnostima politike komunističkog pokreta, društvu, ideologiji, privredi, fenomenima neravnomernosti učešća pojedinih jugoslovenskih naroda u ratu i

revoluciji, prirodi kvislinških država, suštini okupatorske uprave, federalizaciji Jugoslavije u ratnim godinama. Nastali su pravi ciklusi istoriografske literature (poput tzv. kvislinškog ciklusa). Otpočela su istraživanja pozadine tabuisanosti pojedinih ključnih pitanja savremene istorije ("strategija ćutanja ili zaborava"). Pristupilo se problemskom suprotstavljanju gledišta oko čvornih pitanja rata 1941-1945 (polemike u kojima učestvuju B. Petranović, V. Đuretić, D. Bilančić, M. Zečević, J. Pleterski, Đ. Stanković, V. Glišić, D. Petrović). Kretainvi sporovi neistomišljenika, često podsticani ne naučnim razlozima, ipak su pogodovali razvoju znanja.

Istoriografija je u XX veku na prostorima Jugoslavije uvek bila svojevrsna slika države i odnosa koji u njoj vladaju. Sazdana od zbira nacionalnih istoriografija tokom devedesetih godina istoriografija o ratu 1941-1945. našla se pod jakim udarom revizionističkih pogleda koji su, na momente, uspevali da ponište dosegnute stručne rezultate. Nije u pitanju bila samo potreba za preispitivanjem do juče najpouzdanijih stavova o zajedničkoj prošlosti i vlastitom položaju u jugoslovenskoj državi, koju je nužno nametnulo razbijanje i raspad Jugoslavije. Već udaljene i suprotstavljene nacionalne istoriografije izgubile svaki dodir budući da su bile zavisne od ideološke i političke prinude vremena u kome su nastajale. Zajedničko istorijsko sećanje prestalo je da postoji. Politika je nastojala da potisne sistematska istraživanja pojava koje demistifikuju legitimnost republičkih i kasnije državnih elita. Umesto znanja prednost je data "selektivnom sećanju" i "organizovanom zaboravu". Iz potiskivane i nikada naučno do kraja osvetljene prošlosti počele su da probijaju stvarne, preuveličane i izmišljene vrednosti u ratu suprotstavljenih pokreta, mržnje, ksenofobije, nacionalni egoizmi, megalomanije, sektarijanstva, konzervativizmi. Radikalna revizija istoriografije nastojala je da izmeni odnos prema celishodnosti jugoslovenske ideje, značaju jugoslovenske države, antifašističkom karakteru jugoslovenskog rata i revolucije, prirodi jugoslovenskog socijalizma. Napad na Jugoslaviju bio je u funkciji poništavanja i poslednjih ostataka zajedničke jugoslovenske istorijske svesti kao dela opšte društvene svesti i identiteta nekadašnjih njenih državljana. U istoj funkciji bila su i "nova" tumačenja rata i njegovih aktera. Posebno jak revizionistički udar išao je ka antifašizmu koji je, nesumnjivo, predstavljao središnji sadržaj oslobodilačkog rata 1941-1945. a u godinama socijalističkog razvoja imao važnu ideološku ulogu. Izvršena je istoriografska rehabilitacija ustaštva u Hrvatskoj. Kritičnost prema fašizmu u Srbiji suprotstavila se i učinila neuspešnim pokušaje "normalizacije" ljotićevog pokreta. Nekadašnja vizija rata sa kruto suprotstavljenim "pozitivnim" i "negativnim" junacima postala je neodrživa. Jednim delom svoga bića monarhistički pokret je uključen u antifašizam. Usledili su pokušaji da se kvislinzi predstave kao žrtve rata a žrtve i učesnici u antifašističkom pokretu kao dželati. U narasloj literaturi o četničkom pokretu samo je jedan manji deo zasnovan na postulatima istorijske nauke. Saradnja sa okupatorom objašnjava se u pojedinim radovima doslednim antikomunizmom, antifašizam biva označavan "provokacijom" okupatorskih snaga, ne pristajanje na okupaciju i borba za slobodu karakteriše se "iracionalnim buntom", kvislinštvo se poistovećuje sa "razumnim nacionalnom politikom", fašističke grupacije dobijaju oreol patriotskih i antitotalitarnih snaga. Nužno kritičko preispitivanje postojećih znanja o ratu 1941-1945. zasnovano na novim istraživanjima, novim činjenicama, novim istraživačkim pitanjima, novom vrednovanju postojeće literature i novim vrednosnim sudovima do kojih se dođe uz poštovanje svih elemenata struke sasvim je marginalizovano. Apsolutna prednost je data ideologizovanim tumačenjima prošlosti, novoj mitologiji, konkretnim političkim interesima. Revizionizam, kao totalni raskid sa prošlošću, pokušaj da se negativna slika prošlosti ili nekog njegovog segmenta zameni manje ili više pozitivnom, insistirao je na poricanju i relativizaciji racionalne slike prošlosti. Umesto istraživanja i sticanja znanja o prošlosti on je insistirao na selekciji činjenica, adaptiranim zaključcima, tendencioznim objašnjenjima, novoj ideologizovanoj slici prošlosti, "preradi" istorije. Obrt "istoriografske perspektive" mnogim svojim elementima značio je najdirektnije, najbrutalnije i najvulgarnije kvarenje struke istoričareve.

Gde smo danas?

Pred našim očima, neumitno, isčezla je jedna epoha sa svojim simbolima, čvrstim ubeđenjima, zabludama, iluzijama. Zar pritisak novih saznanja i sve preživljeno poslednjih godina nisu izazov za svakog istoričara savremene istorije, izazov na koji treba odgovoriti temeljnim istraživanjima i uz doslednu primenu metoda struke? Poslenici struke, nadam se ne uzaludno, upozoravaju da se uvek mora istraživati u skladu sa dihotomnim bićem istorijske nauke "da se događaji od pre pola veka moraju posmatrati sine ira et studio, saglasno onovremenom odnosu snaga i hijerarhiji vrednosti – političkih, ideoloških, moralnih), bez modernizacije prošlosti, ali na drugoj strani, da istoričari pripadaju

svome vremenu, svojoj epohi, da su čeda svoga doba, što ih obavezuje da sagledaju i neke pojave koje su svojevremeno bile nevidljive, neupadljive ili sasvim marginalizovane, a u suštini od velikog značaja za tekući i budući istorijski proces” (B. Petranović).

Jedno je sasvim sigurno. Dalje se, u historiografiji, ne može ići “na stari način”. Pred generacijom istoričara koja danas nastoji da se bavi istraživanjem rata 1941-1945. nalazi se bogato historiografsko nasleđe. Ono traži preispitivanje ali, istovremeno, i pruža podršku istoričarima. Nužno je kritički se osloniti na podršku koju istoričar danas ima u razvijenoj metodologiji, osvojenoj faktografiji, nagomilanom znanju, širokim tematskim interesovanjima, odmaklim multidisciplinarnim istraživanjima, naučnoj kritici, interesovanju javnosti za istorijske teme. Iz okruženja prepunog događajima, ratovima, zapletima, strastima, frustracijama, nacionalnim i ideološkim podelama istoričar mora da progovori racionalno, po sopstvenoj pameti, u skladu sa senzibilitetom vremena u kome živi, poštujući dosegnutu stručnu samosvest, dosegnuto znanje i pravila struke istoričareve (istorijski metod). Nesumnjivo da je historiografija o ratu 1941-1945. odmakla od “spomeničke optike”, pamfletistike, amaterskih spisa, tabua. Put sazrevanja stručne i naučne svesti udaljio je historiografiju od tvrdnji (oblik ideološkog mišljenja) i učinio je riznicom znanja, koje se može i treba dalje uvećavati.

Nesumnjivo da je “pejzaž” i značaj savremene naučne historiografije unekoliko promenjen. Uz primenu starih metoda traže se “novi putevi” za odgonetanje totaliteta života u prošlosti. Teme koje zanimaju istoričara se umnogostručuju. Svakodnevno se otvaraju rasprave o mogućim putevima istraživanja. Na delu je veoma živa intelektualna razmena ideja. Istoričar se zanima za nove tipove istorijskih izvora. Pred iskušenjem je da postavlja nova istraživačka pitanja iznova čita istorijske izvore. Sve to dodatno podstiče razmišljanja o istoriji i nagoni istraživača da dopadljivo uobličuje svoje misli. U pitanju je pokušaj da historiografija, konačno, postane područje znanja koje će svim zainteresovanim pružati “najveće moguće objašnjenje društvenih pojava”.

Šireći teritoriju svojih interesovanja istoričari su, iznova, došli do teme grad u ratu. Pred njima je zadatak da pokušaju prekoračiti okvire tematskih, konceptualnih i interpretativnih skučenosti koje su opterećivale historiografiju prethodnih decenija. Slika prošlosti se može saznati, razumeti pa i menjati ali isključivo novim istraživanjima, otkrivanjem novih činjenica, postavljanjem novih pitanja, ukazivanjem na nove skupove odnosa, primenom novih metoda. Uprošćeno shvatanje prošlosti i crno-bele sheme u njenom tumačenju malo koga mogu zadovoljiti. Intelektualnu javnost ponajmanje. Jedno tendencionalno i selektivno viđenje prošlosti nesme biti zamenjeno novim. Kritičko viđenje jugoslovenskog rata 1941-1945, revolucije, socijalizma, rušenje mitologije koja je opstajala decenijama ne znači ne treba da znači slabljenje i revidiranje kritičkih ocena fašizma, njegovu rehabilitaciju i afirmaciju.

REZIME

Srpska i jugoslovenska historiografija decenijama nije negovala znanja iz istorije same struke. Bili su retki pokušaji da se istorijska nauka bavi sama sobom kao istraživačkim problemom. Istorija historiografije potisnuta je na marginu interesovanja istoričara zaronjenih u empirijsko. Pitanja poput onih o smislu i društvenoj svrsi istorijske nauke, njenoj ulozi u čovekovom životu, važnosti saznanja istorijske istine, potrebi za nepristrasnim i objektivnim saznavanjem prošlosti retko su postavljana. O tome koliko srpsko i jugoslovensko društvo malo zna o sebi poednako govori mnoštvo napisanih ali danas stručno i naučno sasvim neupotrebljivih knjiga kao i popisnik tema o kojima istoričari nisu hteli ili nisu smeli da pišu. Kada je u pitanju historiografija o ratu 1941-1945. ona se razvijala u više faza koje su određivali društveni uslovi u kojima se istraživalo i pisalo o prošlosti, dostupnost istorijskih izvora, otvorenost saznanja, stručna spremnost i senzibilitet generacija istoričara. Zagledani danas u historiografsku produkciju nastalu u prethodnim decenijama primećujemo da je “prepuna belina” ali i uočavamo da je “prevalila dug put od tvrdnji ka znanju.

APSTRAKT

U tekstu se govori o razvoju srpske historiografije o ratu 1941-1945. i nastojanjima da ta oblast intelektualnog angažmana konačno postane područje znanja koje će svim zainteresovanim pružiti “najveće moguće objašnjenje društvenih pojava”.